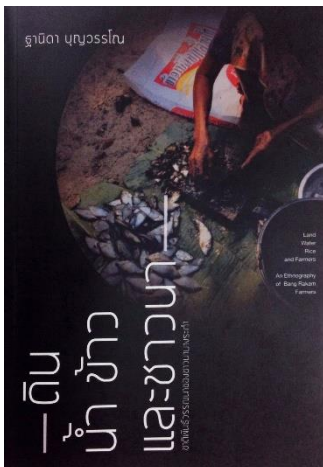

เรื่อง “ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา -ชาติพันธุ์วรรณาของ ชาวนาบางระกำ”

กวินธร เสถียร

ชื่อหนังสือ ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา ชาติพันธุ์วรรณาของ
ชาวนาบางระกำ
ชื่อผู้เขียน ฐานิดา บุญวรรณ
จำนวนหน้า 146 หน้า
สำนักพิมพ์ หน่วยวิจัยเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร
ปีที่พิมพ์ 2562

บทนำ

ในที่สุดโครงการขายข้าวแบบรัฐต่อรัฐ หรือที่รู้จักในชื่อ “โครงการจีทูจี” (ล็อต 1) ซึ่งสร้างความเสียหายต่อภาครัฐกว่า 2.57 หมื่นล้านบาท ก็สิ้นสุดลงในวันที่ 6 กันยายน 2562 เมื่อศาลฎีกาแผนกคดีอาญาของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองพิพากษาจำคุกผู้กระทำความผิดแตกต่างกันไปตั้งแต่ 4-48 ปี (Bangkok Post, 2019) ย้อนกลับไปช่วงรัฐบาลโดยการนำของนายกรัฐมนตรี ยิ่งลักษณ์ ชินวัตร แลงนโยบายต่อสภาในเดือนสิงหาคม 2554 ว่า จะรับจำนำข้าวที่ราคาเกวียนละ 15,000-20,000 บาท (The Secretariat of the Cabinet, 2011) สร้างขวัญกำลังใจต่อเกษตรกรโดยถ้วนทั่ว แต่เพียงไม่นานนโยบายที่หวังพัฒนากลับยิ่งซ้ำปัญหาแก่พี่น้องชาวนา นอกเหนือจากโครงการจีทูจี ไม่ว่าจะเป็นยุครัฐบาลใด ชาวนาไทยก็ยังเผชิญปัญหาต่าง ๆ เวียนวนจนจบบทฤดูกาลเกษตร ตั้งแต่ดินเสื่อมคุณภาพ น้ำท่วม น้ำแล้ง สารเคมีตกค้างในร่างกาย ข้าวขายได้ราคาไม่ดี กระทั่งอาจเป็นหนี้จนตัวตาย แล้วเหตุใดโฉนดเล่าพวกเขาเหล่านั้นจึงยังเลือกพึ่งพาวิถีแห่งการกสิกรรม งานเขียนเรื่อง “ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา ชาติพันธุ์วรรณาของชาวนาบางระกำ” โดย ฐานิดา บุญวรรณ (Boonwanno, Land water rice and farmers: An ethnography of Bangrakam farmer [in Thai], 2019) จะมีส่วนช่วยอธิบายต่อข้อสงสัยข้างต้น

เกี่ยวกับหนังสือ

งานเขียนเรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งในโครงการวิจัยเรื่อง “ดิน น้ำ ข้าว และชาวนา: ข้อเท็จจริงทางชาติพันธุ์วรรณนาของชาวนาบางระกำ” (Boonwanno, 2018) ได้รับทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) ภายใต้โครงการพัฒนาศักยภาพการทำงานวิจัยของอาจารย์รุ่นใหม่ ประจำปี 2559 ภายหลังเสร็จสิ้นโครงการในเดือนพฤษภาคม 2561 นักวิจัยได้เรียบเรียงนำมาเผยแพร่ โดยมี ทวีศักดิ์ เพื่อกสม เป็นบรรณาธิการ และหน่วยวิจัยเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร เป็นผู้จัดพิมพ์

“...หน่วยงานภาครัฐแนะนำต่อชาวนาว่า ให้ลดและเลิกการทำนา เพราะนอกจากจะไม่ทำให้ชาวนาหลุดพ้นจากความยากจนได้แล้ว การที่ชาวนาปลูกข้าวต่อเนื่อง 2-3 ครั้งในหนึ่งปี ยังเป็นการสร้างผลผลิตที่เกินกว่าความต้องการของตลาดจนเกิดภาวะราคาข้าวตกต่ำ”

ความข้างต้นมาจากเนื้อหาส่วนคำนำ ซึ่งเป็นข้อสงสัยที่นักวิจัยต้องการหาคำตอบว่า เหตุใดชาวนาจึงยังต้องทำนา ทั้ง ๆ ที่เจอกับปัญหาที่ไม่อาจหลีกเลี่ยง ด้วยข้อจำกัดจากปัจจัยธรรมชาติและปัญหาเชิงนโยบายของภาครัฐ รวมถึงการดำรงชีวิต วิธีคิด และวิธีการปรับตัว เพื่อให้ชาวนาผ่านพ้นอุปสรรคดังกล่าว โดยเลือกบ้านตะเฒ่า ตำบลบางระกำ อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกเป็นพื้นที่ศึกษา และใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณนา (ethnographic research) เก็บข้อมูลด้วยแบบสำรวจกับสมาชิกในชุมชนจำนวน 100 ครอบครัว และมีผู้ให้ข้อมูลเชิงลึกด้านต่าง ๆ ทั้ง ผู้นำชุมชน ชาวนา เจ้าหน้าที่รัฐ ฯลฯ จำนวน 70 คน โครงการวิจัยนี้มีระยะเวลาศึกษาครอบคลุมฤดูกาลผลิตปี 59/60 และ 60/61 (พฤษภาคม 2559 ถึง พฤษภาคม 2561)

นักวิจัยกำหนดเนื้อหาหนังสือจำแนกเป็น 5 ส่วน คือ 1) บทนำ 2) เวลาในอดีตของชาวนาบางระกำ 3) เวลาในปัจจุบันของชาวนาบางระกำ 4) เวลาและจังหวะการผลิตของชาวนาบางระกำ และ 5) ข้อเสนอจากภาคสนาม เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจภาพรวมของหนังสือ ผู้วิจารณ์จึงประมวลเนื้อหาแต่ละบทพอสังเขป ดังนี้

1) บทนำ – บางระกำเป็น 1 ใน 9 อำเภอของจังหวัดพิษณุโลก มีแม่น้ำยมตอนล่าง¹ ซึ่งเป็นแม่น้ำสาขาของกลุ่มน้ำยมไหลพาดผ่านอำเภทางทิศตะวันออก (ขยายความโดยผู้วิจารณ์) ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของแม่น้ำยมที่ไหลผ่านตำบลบางระกำ ส่งผลต่อสภาพปัญหาที่แตกต่างกันคือ พื้นที่บางระกำฝั่งซ้ายอยู่ในเขตชลประทาน เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ ไม่มีบึงธรรมชาติเป็นแก้มลิงรับน้ำและเก็บกักน้ำ เกิดน้ำท่วมซ้ำซากเป็นประจำทุกปี เนื่องจากน้ำเอ่อล้นตลิ่ง ขณะที่พื้นที่ฝั่งขวายอยู่นอกเขตชลประทาน ไม่ใช่พื้นที่ลุ่มต่ำ แม้จะมีบึงตามธรรมชาติแต่ก็ประสบปัญหาภัยแล้ง จึงมีการพัฒนาโครงการบริหารจัดการน้ำต้นแบบคือ บางระกำโมเดล ส่วนคลองตะเฒ่าเป็นลำน้ำสายย่อยที่เชื่อมโยงกับลำคลองสาขาอื่น ๆ มีความสำคัญด้วยเป็นแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรสำหรับชาวนาบ้านตะเฒ่าและอีกหลายหมู่บ้านในตำบลบางระกำ

¹ ครอบคลุมพื้นที่ 10,393.84 ตร.กม. (คิดเป็นร้อยละ 43.22 ของลุ่มน้ำยม) ในอำเภอบางระกำ บางกระทุ่ม พรหมพิราม และเมืองพิษณุโลก (SDCON Coperation, 2016)

2) เวลาในอดีตของชาวนาบางระกำ – พื้นที่บางระกำฝั่งขวาแม่น้ำยมมีบึงน้ำตามธรรมชาติถึง 3 แห่ง แต่ด้วยมีต้นไม้อื่นขึ้นปกคลุมรกชัฏ ชาวบ้านตะโม่จึงไม่ได้ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ การเพาะปลูกทำได้เพียงปีละครั้ง ด้วยพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก อาศัยแรงคนและกระบือ เพราะขณะนั้นยังไม่มีเทคโนโลยีที่ทันสมัย ใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองดั้งเดิม ซึ่งไถต่อช่วงแสง ลำต้นยาวหนึ่น้ำ (ปลูกได้ในน้ำลึกมากกว่า 1 เมตร) อายุเก็บเกี่ยวยาว เช่น นางมลดง ดอกตะแบก สาวกอ มีการเก็บและคัดพันธุ์ข้าวหลังเก็บเกี่ยวเพื่อแจกจ่ายหรือแลกเปลี่ยนหมุนเวียนในชุมชน ต่อมาราวปี 2499-2503 เมื่อภาครัฐส่งเสริมให้ชาวนาใช้พันธุ์ข้าวที่ได้จากการปรับปรุงพันธุ์ วิธีการเพาะปลูกแบบดั้งเดิมจึงเริ่มเปลี่ยนไปพร้อม ๆ กับการพัฒนาเส้นทางคมนาคม

3) เวลาในปัจจุบันของชาวนาบางระกำ – วงจรการผลิตของชาวนาบ้านตะโม่ จากการเพาะปลูกข้าวนาปีเปลี่ยนมาเป็นนาปรัง “ป๋ม” เริ่มเข้ามาเป็นต้นทุนและเทคโนโลยีเพื่อสูบน้ำจากบาดาลบ่อนตื้นขึ้นมาใช้แทนน้ำฝน รวมถึงการใช้ยาฆ่าแมลง ปุ๋ยเคมี รถไถ และรถเกี่ยว พันธุ์ข้าวพื้นเมืองดั้งเดิมที่ให้ผลผลิตน้อยเปลี่ยนมาเป็นพันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสง ซึ่งได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด และยังสอดคล้องกับวงจรฤดูกาลเพาะปลูกที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากการพัฒนาแหล่งน้ำจากบึงต่าง ๆ ให้สามารถใช้ประโยชน์ได้ภายใต้โครงการบางระกำโมเดล

4) เวลาและจังหวะการผลิตของชาวนาบางระกำ – กระบวนการผลิตข้าวแต่เดิมพึ่งพิงอยู่กับสภาพอากาศและภูมิศาสตร์ของพื้นที่เป็นสำคัญ แต่การส่งเสริมให้ชาวนาเพาะปลูกโดยใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นถือเป็นฟันเฟืองตัวแรกที่หมุนขับเคลื่อนให้อื่นหมุนตาม การเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตถูกนิยามว่าเป็น “การปรับจังหวะ” ให้รวดเร็วขึ้นทั้งในและนอกแปลงนา แปรผันไปตามสายพานการเพาะปลูก (treadmill) และการจัดการน้ำของสำนักงานชลประทาน นอกจากนั้นยังแสดงถึงเหตุผล 5 ประการ ที่สะท้อนว่าทำไมชาวนาถึงยังต้องทำนา และชาวนาบ้านตะโม่ มีลักษณะความเป็นเกษตรกรอัจฉริยะ (smart farmer) หรือเป็นชาวนาในฐานะผู้ประกอบการ (entrepreneur) หรือไม่ อันเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นใหม่ ผ่านกรอบการวิเคราะห์ที่เสนอโดย เจอรัลด์ แม็กเอลวี (Gerard McElwee) ในปี 2008 จากบทความเรื่อง “อภิศาสตร์ของผู้ประกอบการชาวนา” (A taxonomy of entrepreneurial farmers)

5) ข้อเสนอจากภาคสนาม – การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตข้าวนำมาซึ่งความพยายามของชาวนาเพื่อปรับตัวให้อยู่รอดในสภาพการณ์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับปัจจัยต่าง ๆ ในจังหวะการผลิตโดยไม่อาจหลีกเลี่ยง โดยเฉพาะปัจจัยจากภาครัฐผ่านยุทธศาสตร์ข้าวหรือนโยบายข้าว เนื้อหาในส่วนท้ายเป็นการประมวลข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย 7 ประการที่ภาครัฐต้องรับฟัง ขณะเดียวกันก็มีข้อเสนอแนะต่อชาวนาให้หันกลับมาสนใจพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ ค้นหาจุดแข็ง และสร้างความเข้มแข็งในระดับชุมชน เครือข่าย หรือกลุ่มองค์กรชาวนาให้ดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง

บทวิจารณ์

งานศึกษาสังคมชาวนาได้รับความสนใจจากนักวิชาการด้านมานุษยวิทยาอย่างกว้างขวางในช่วงปี 2546 เห็นได้จากโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งตีพิมพ์ผลงานเป็นหนังสือกว่า 17 เรื่อง

(Santasombat, 2003) อาทิ พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ (2546) โดย ยศ สันตสมบัติ, การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง (2546) โดย มณีนัย ทองอยู่, หมู่บ้านชาวนาปฏิวัติบนแผ่นดินอีสานตอนบน (2546) โดย ธันวา ใจเที่ยง, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง (2546) โดย จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ งานศึกษาเหล่านี้มุ่งเน้นทำความเข้าใจเศรษฐกิจชุมชน อันได้แก่ วิธีการผลิต ความสัมพันธ์ในการผลิต ครอบครัวยุคใหม่กับชุมชน ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลง และการปรับตัวทางวัฒนธรรม โดยมีข้อค้นพบว่า วิธีการผลิตของชาวนา คงเป็นไปเพื่อบริโภคในครัวเรือนมากกว่าการขายทำกำไร ระบบการผลิตปรับเปลี่ยนไปสู่การปลูกพืชหลายชนิดและประกอบอาชีพอื่นเสริม ไปจนถึงการโยกย้ายแรงงานอย่างในพื้นที่ภาคอีสาน ดังนั้น เศรษฐกิจชุมชนชาวนาจึงยังดำรงอยู่ได้

ผ่านมากกว่าหนึ่งทศวรรษ ชุมชนเล็ก ๆ แห่งหนึ่งในอำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งมีพื้นที่ปลูกข้าว 265,000 ไร่ หรือเพียงร้อยละ 19.62 ของพื้นที่เพาะปลูกทั้งจังหวัด (Office of Agricultural Economic, 2018) และอาจไม่ใช่ “อู่น้ำ อู่น้ำ” อย่างจังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่ชุมชนแห่งนี้ก็เปลี่ยนแปลงและปรับตัวไปในหลาย ๆ ด้าน ตั้งแต่วิธีการผลิตจากนาปีเป็นนาปรัง จากข้าวพื้นเมืองเป็นข้าวที่ได้รับการส่งเสริม จากนั้นน้ำเป็นน้ำใต้ดิน จากการผลิตบริโภคในครัวเรือนไปเป็นการผลิตเชิงการค้า แต่สิ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงคือ พวกเขา ยังคงต่อสู้ดิ้นรนวนเวียนอยู่กับการผลิตข้าว กระทั่งฐานคิดตั้งคำถามผ่านโครงการวิจัยดิน น้ำ ข้าว และชาวนา ว่า เหตุใดชาวนาที่นี้จึงยังคงต้องทำนา

ชุมชนบ้านตะมออยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำยมตอนล่าง คนทั่วไปมักเข้าใจว่า ความระกำซ้ำทรวงของชาวนาแถบนี้เกิดขึ้นเพราะภัยจากน้ำท่วม ด้วยสื่อและงานวิจัยมักนำเสนอว่า เป็นพื้นที่ประสบภัยน้ำท่วมซ้ำซาก (Bangkok Post, 2012; Wachirawongsakorn & Deetae, 2016, p. 6) สภาวะดังกล่าวเป็นเรื่องปกติเมื่อเข้าสู่ฤดูมรสุมในพื้นที่บางระกำฝั่งซ้ายแม่น้ำยม ขณะที่ฐานคิดให้ข้อมูลอีกด้านว่า พื้นที่บางระกำฝั่งขวากลับเผชิญกับปัญหาภัยแล้งเป็นประจำ แต่มักไม่เป็นที่กล่าวถึง ความสัมพันธ์ระหว่าง ดิน น้ำ ข้าว ชาวนา และปัจจัยอื่นที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

เรื่องราวของ “ดิน” ถูกอธิบายผ่านสภาพภูมิศาสตร์ของอำเภอบางระกำ ด้วยความเป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำทำให้แม่น้ำยมเอ่อล้นตลิ่งได้ง่าย แต่ปรากฏการณ์ธรรมชาติดังกล่าวส่งผลให้เกิดวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ เรียกว่า “วัฒนธรรมเปียกน้ำ” (wet cultural) ซึ่งฐานคิดอ้างอิงถึงแนวคิดภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่เสนอโดยนักภูมิสถาปัตย์ริมน้ำ วิทิตา ปิดตังนาโพธิ์ ประกอบด้วย 1) สถาปัตยกรรมเปียกน้ำ (wet architecture) พบได้จากการสร้างบ้านเรือนแบบยกใต้ถุนสูง 2) ภูมิทัศน์เปียกน้ำ (wet landscape) เป็นการปลูกพืชป้องกันกรพังทลายของตลิ่ง และ 3) เครื่องมือเครื่องใช้เปียกน้ำ (wet fishery basketries) เพื่อการดำรงชีพ นอกจากนั้นยังอธิบายข้อมูลพื้นฐานชุมชนบ้านตะมอและการถือครองที่ดินเพื่อทำการเกษตร อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏข้อมูลทรัพยากรดิน (ลักษณะดิน, กลุ่มชุดดิน, ความเหมาะสมของดินต่อการเพาะปลูก) ในบริเวณพื้นที่ศึกษา ซึ่งผู้วิจารณ์เสนอแนะว่า ผู้สนใจอาจศึกษาเพิ่มเติมได้จากกรมพัฒนาที่ดิน

เรื่องราวของ “น้ำ” แม้ว่านักวิจัยเจาะจงพื้นที่ศึกษาเฉพาะฝั่งขวาของแม่น้ำยม แต่ฐานิดาก็ไม่ได้ลดทอนข้อมูลภาพรวมในระดับลุ่มน้ำ เมื่อแม่น้ำยมถือเป็นหัวใจของคนบางระกำ แม่น้ำยมก็ถือเป็นหัวใจของคนในอีก 10 จังหวัดเช่นกัน ตั้งแต่พื้นที่ต้นน้ำของจังหวัดพะเยาจนไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่จังหวัดนครสวรรค์ ตลอดระยะทาง 735 กิโลเมตร มีการให้ข้อมูลพอสังเขปเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำ สภาพป่าตื้นเขิน ปิงชี้แรง ปิงระมาณ และคลองตะเฒ่า ซึ่งเป็นแหล่งน้ำตามธรรมชาติในพื้นที่ศึกษา และการพัฒนาแหล่งน้ำบาดาล อย่างไรก็ตาม เป็นที่สังเกตว่าฐานิดามุ่งเน้นให้ข้อมูลเชิงปริมาณเกี่ยวกับลักษณะทางอุทกวิทยา (ค่าความจุของลำน้ำ ระดับน้ำ อัตราการไหล) ซึ่งมีที่มาจากสำนักชลประทานที่ 3 แต่ไม่ปรากฏข้อมูลปริมาณน้ำฝนที่สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างปริมาณน้ำท่า น้ำใต้ดิน การใช้น้ำ และสภาพภัยแล้ง มีเพียงคำให้สัมภาษณ์จากชาวนารุ่นอาวุโส ซึ่งผู้สนใจอาจศึกษาเพิ่มเติมจากกรมอุตุนิยมวิทยา

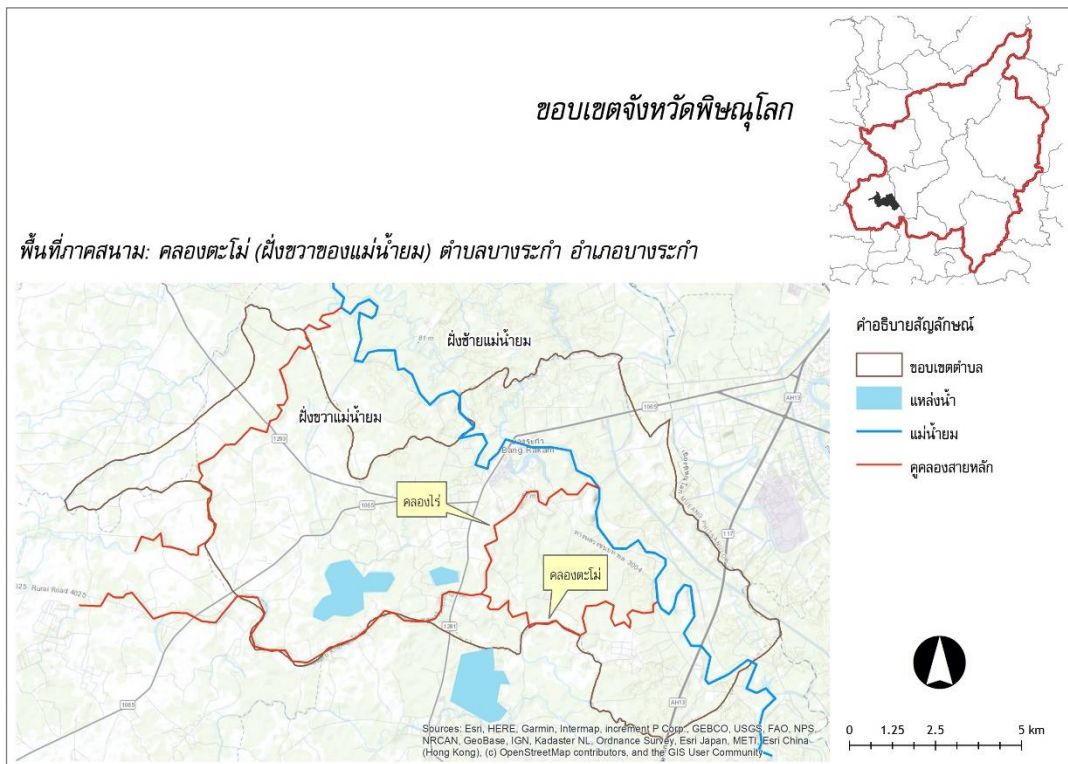
นอกจากสภาพทางกายภาพเกี่ยวกับลุ่มน้ำแล้ว ปัจจัยเชิงนโยบายที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการจัดการน้ำคือ โครงการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่อำเภอบางระกำฝั่งขวาของแม่น้ำยม หรือ “บางระกำโมเดล 54” ซึ่งดำเนินการมาตั้งแต่ปี 2554 สมัยรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชินวัตร และรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ได้ดำเนินการต่อในชื่อโครงการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่อำเภอบางระกำฝั่งซ้ายของแม่น้ำยม หรือ “บางระกำโมเดล 60” ประเด็นดังกล่าวนี้ อรรถจักร สัตยานุรักษ์ ศาสตราจารย์ด้านประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ กล่าวไว้ในหน้าคำนิยามส่วนหนึ่งว่า บางระกำโมเดลแสดงถึงอำนาจและบทบาทของภาครัฐต่อการกำหนดความเปลี่ยนแปลงในการจัดการทรัพยากรของชุมชน การอธิบายความสำคัญของนโยบายระดับพื้นที่ทำให้นักศึกษานี้ทันสมัย

ข้อมูลการจัดการน้ำในงานนี้ถือว่ามีความโดดเด่น ด้วยนักวิจัยนำเสนอแผนที่ภูมิศาสตร์ของแหล่งน้ำและแผนที่การจัดการน้ำในโครงการบางระกำโมเดลประกอบไว้เป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามแผนที่บางส่วนสามารถปรับปรุงให้ทันสมัยได้ เช่น แผนที่ลุ่มน้ำยมโดยแสดงในลักษณะแบบจำลองระดับสูง หรือขอบเขตลุ่มน้ำสาขาจากข้อมูลพื้นฐานลุ่มน้ำยม โดยสถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร (SDCON Coperation, 2016, pp. 3-8) แทนเส้นทางแม่น้ำยมที่ประกาศในราชกิจจานุเบกษา และแสดงภาพแผนที่ศึกษาโดยประยุกต์ภาพถ่ายทางอากาศจากโปรแกรม Google Earth ร่วมกับแนวเขตการปกครองเพื่อสร้างความเข้าใจต่อผู้อ่านได้มากขึ้น ดังภาพ 1

เรื่องราวของ “ข้าว” พันธุ์ข้าวที่ชาวนาบ้านตะเฒ่า รวมถึงชาวนาส่วนใหญ่ของอำเภอบางระกำในปัจจุบันเลือกปลูก ได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐโดยศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก เช่น กข 31 (พทุมธานี 80), ชัยนาท 1, สุพรรณบุรี 2, สุพรรณบุรี 3, ชัยนาท 80, พิษณุโลก 2 พันธุ์ข้าวเหล่านี้มีคุณลักษณะไม่ไวต่อช่วงแสง² (photoperiod-insensitive) มีอายุสั้น เก็บเกี่ยวได้ไว ต้านทานโรคไหม้ ใช้น้ำน้อย และให้ผลผลิตสูง (ราว 70-80 ถัง/ไร่) แม้บ้านตะเฒ่าไม่ได้อยู่ในพื้นที่เขตชลประทานก็สามารถปลูกได้นอกฤดูกาลผลิตโดยใช้น้ำจากบ่อบาดาล อย่างไรก็ตาม ความแพร่หลายของการปลูกข้าวพันธุ์ที่ได้รับการส่งเสริมส่งผลให้ความหลากหลายทางชีวภาพของข้าวพันธุ์พื้นเมือง เช่น แม่แปด เหลืองปลาชิว ขาวลอย และอีก

² เมื่อข้าวเจริญเติบโตจนถึงระยะเวลาออกดอก ข้าวก็จะออกดอกได้โดยไม่ต้องอาศัยช่วงแสง

หลายชนิดพันธุ์หายไปแล้วอาจไม่เป็นที่รู้จัก ทั้ง ๆ ที่มีคุณภาพ รสชาติ และความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ดีกว่าพันธุ์ข้าวส่งเสริม ฐานดาจึงเสนอว่า ควรให้ความสำคัญกับข้าวพันธุ์พื้นเมืองและพัฒนาให้เป็นสินค้าเกรดพรีเมียม ข้อเสนอแนะดังกล่าวกลายเป็นเรื่องท้าทายสำหรับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เมื่อชาวบ้านยังติดในกรอบเวลาและจังหวะการผลิตไม่ต่ำกว่า 2 ครั้ง/ปี และเหตุผลเชิงปริมาณคือ การใช้เวลาเพาะปลูกข้าวให้เร็วที่สุด เพื่อให้ได้ผลผลิตมากที่สุดและได้เงินคืนสูงสุด ยังคงมีความสำคัญมากกว่าคุณภาพและรสชาติของข้าว ทั้งวิธีการผลิตในปัจจุบันก็ได้ตอบสนองต่อการบริโภคในครัวเรือนเช่นอดีตอีกต่อไป

ภาพ 1 คลองตะโม้เป็นลำคลองย่อยทางฝั่งขวาของแม่น้ำยม พื้นที่ภาคสนามในงานศึกษาดิน น้ำ ข้าว และชาวนา

ที่มา: พัฒนาด้วยโปรแกรมระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ ปรับปรุงจาก Boonwanno (2019, pp. 17-19) และภาพจาก Google Earth Pro 7.3.2.5776. (April 30, 2019). Bang Rakam. 16° 42.748'N, 100° 8.253'E, Eye alt 13.24km. CNES/Airbus 2019. <http://www.earth.google.com> [September 9, 2019]

ปัจจัยเชิงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องข้าว ฐานดาอธิบายถึงนโยบายรับจำนำข้าวในราคาเกี่ยว 15,000 บาท ซึ่งดำเนินการโดยรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชินวัตร แต่ข้อมูลส่วนนี้มีรายละเอียดเพียงเล็กน้อย ไม่ได้กล่าวถึงที่มาหรือขั้นตอนดำเนินโครงการมากนัก ขณะที่นโยบายอื่น ๆ ในระดับชาติและมีความสำคัญเชิงพื้นที่แต่ไม่ถูกกล่าวถึงคือ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (2560-2564)

ซึ่งกำหนดให้ภาคเหนือตอนล่างเป็นฐานการผลิตสินค้าเกษตรปลอดภัยในรูปแบบฟาร์มเกษตรอัจฉริยะ โดยส่งเสริมการลดการใช้สารเคมีในภาคเกษตร เพื่อปรับระบบการผลิตจากเกษตรเคมีไปสู่ การผลิตตามแนวทางเกษตรปลอดภัยและเกษตรอินทรีย์ (Office of the National Economic and Social Development Council, 2016, p. 208)

เรื่องราวของ “ชาวนา” ชาวนาบ้านตะโม่แสดงให้เห็นการปรับตัวต่อวิถีการผลิตด้านต่าง ๆ เช่น ระยะเวลาการเพาะปลูกหากเผชิญปัญหาฝนทิ้งช่วง หรือหากน้ำท่วมมาก็จับปูหาปลาเป็นอาชีพเสริมแทน บางรายทิ้งอาชีพภาคการเกษตรไปเป็นแรงงานรับจ้างต่างถิ่น แต่เมื่อค่าครองชีพไม่พออยู่พอกิน จึงกลับคืนถิ่นมาทำนาเช่นเดิม สาเหตุที่ชาวนาบ้านตะโม่ยังคงทำนาอยู่จนทุกวันนี้สรุปได้ว่า 1) เพราะพวกเขายังมีที่ดินเป็นปัจจัยการผลิต ไม่ว่าสิทธิ์นั้นจะมาจากการเช่าทำกิน หรือเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง 2) การทำนาเป็นความชำนาญเฉพาะด้านที่สั่งสมภูมิปัญญาจากรุ่นสู่รุ่น และ 3) การทำนายังเป็นแหล่งรายได้หลักเพื่อใช้จ่ายในครอบครัว และชำระหนี้ที่กู้ยืมมาเพื่อทำการเกษตร ส่วนการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ การที่ชาวนาใช้ข้าวพันธุ์ที่ได้รับการส่งเสริมแทนข้าวพันธุ์พื้นเมือง ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ตามมา ได้แก่ 1) การเพาะปลูกนอกฤดูกาลซึ่งทำได้มากกว่า 1 ครั้ง/ปี 2) การขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวนาปรัง 3) ปัจจัยการผลิต (น้ำ น้ำมัน สารเคมี ค่ารถเกี่ยว) เพิ่มขึ้น ความพยายามเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชาวนาบ้านตะโม่ สอดคล้องกับที่ ยศ สันตสมบัติ (Santasombat, 2003) กล่าวว่า ชาวนาพยายาม “ยืดหยุ่น” (flexible peasants) ไปตามสถานการณ์และเงื่อนไขต่าง ๆ ที่มากระทบ เพื่อคงสภาพเศรษฐกิจของตนและชุมชนไว้ และนั่นรวมถึงชาวนาในพื้นที่อื่นของชุมชนหมู่บ้านไทยเช่นกัน

นอกจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวแล้ว ฐานิยายยังตั้งคำถามถึงความเป็นไปได้ในการพัฒนาชาวนาบางระกำให้เป็นชาวนาผู้ประกอบการและการเป็นเกษตรกรอัจฉริยะ โดยแนวคิดชาวนาผู้ประกอบการเป็นข้อค้นพบที่ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) เสนอไว้ในหนังสือ “*ลืมหูลืมตาจากชาวนาสู่ผู้ประกอบการ*” ว่า ชาวนาเปลี่ยนสถานภาพจากผู้ลงมือทำไปเป็นผู้ว่าจ้างหรือผู้ประกอบการ ซึ่งคนกลุ่มนี้จะคำนึงถึงความเสี่ยง กำไร และขาดทุน เป็นสำคัญ การวิเคราะห์ความเป็นผู้ประกอบการจะพิจารณาจากปัจจัยกำหนดของ McElwee (2008) เช่น ความเข้าใจตลาด การใช้เทคโนโลยี เครือข่ายความร่วมมือ ฯลฯ ซึ่งชาวนาบ้านตะโม่ยังไม่อยู่ในฐานะข้างต้น ขณะที่การพัฒนาเกษตรกรอัจฉริยะเป็นไปตามนโยบายยุทธศาสตร์ A4”³ ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของเกษตรกร สร้างความภาคภูมิใจในอาชีพ เพิ่มรายได้ และลดภาระหนี้สิน โดยดำเนินการผ่าน 13 แผนงาน เช่น แผนงานเกษตรทฤษฎีใหม่ แผนงานผลิตข้าวครบวงจร แผนงานเกษตรอัจฉริยะ

การนำเสนอแนวคิดชาวนาในฐานะผู้ประกอบการและการเป็นเกษตรกรอัจฉริยะ สะท้อนถึงความสำคัญด้านการพัฒนาศักยภาพ การสร้างความเข้มแข็งของชาวนา และการสร้างเครือข่ายกลุ่มชาวนา โดยเฉพาะชาวนารุ่นใหม่ ดังที่งานศึกษาใหม่ ๆ เสนอว่า การสร้างภาพ “ชาวนามีเกียรติ” การพัฒนาให้เป็นเกษตรกรอัจฉริยะจะสร้างแรงจูงใจต่อการเป็นเกษตรกร และเป็นแรงขับเคลื่อน

³ กระดาษ A4 หมายถึง พื้นที่เกษตรกรรม 149 ล้านไร่ที่มีจำกัด, ยุทธศาสตร์ A4 หมายถึง ทำให้เกษตรกรไปสู่เป้าหมายการพัฒนาคุณภาพชีวิต

เศรษฐกิจ ส่วนความเป็นเครือข่ายจะเป็นกลไกส่งเสริมการผลิต สร้างอำนาจต่อรอง และเสริมพลังของเกษตรกรรุ่นใหม่ (Hanpichai & Thaithong, 2018, p. 1; Chamaratana, 2018, p. 234) แนวคิดชาวนาในฐานะผู้ประกอบการและการเป็นเกษตรกรอัจฉริยะ ยังสอดคล้องกับนโยบายต่าง ๆ ของรัฐ ได้แก่ 1) การนำประเทศเข้าสู่โมเดล “ประเทศไทย 4.0” โดยเปลี่ยนระบบเกษตรดั้งเดิม (traditional farming) ไปสู่ระบบเกษตรสมัยใหม่ที่เน้นการบริหารจัดการผ่านเทคโนโลยี (smart farming) เพื่อให้เกษตรกรมีรายได้มั่นคงและอยู่ในฐานะผู้ประกอบการ (The Secretariat of the Prime Minister, 2017, pp. 4-10) 2) ยุทธศาสตร์การสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจและแข่งขันได้อย่างยั่งยืน ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (2560-2564) (Office of the National Economic and Social Development Council, 2016, p. 110) และ 3) ยุทธศาสตร์การสร้างความสามารถในการแข่งขัน ตามยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (2561-2580) (Thailand 20-Year National Strategy (2017-2036), 2018, p. 19) ดังนั้น ประเด็นดังกล่าวมานี้ผู้อ่านควรให้ความสนใจศึกษาเชิงลึกต่อไป

บทสรุป

องค์ความรู้เกี่ยวกับชาวนาโดยเฉพาะในเชิงมานุษยวิทยามีพัฒนาการการศึกษามาอย่างต่อเนื่องแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่และกรอบแนวคิด นับตั้งแต่โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยในปี 2546 จนถึงโครงการวิจัยดิน น้ำ ข้าว และชาวนาในปี 2559 ฐานดาใช้เวลาภาคสนามกว่า 2 ปี สังเกตและสกัดข้อมูลจากชาวนาในพื้นที่บางระกำฝั่งขวาของแม่น้ำยม ผ่านกรอบแนวคิดด้านการปรับตัวทางวัฒนธรรม วิธีการผลิต และการเป็นชาวนาผู้ประกอบการ ซึ่งในท้ายที่สุดได้ให้คำตอบว่า หากยังมีที่ดินทำกิน การทำนาจะยังคงเป็นอาชีพหลักต่อไป ประโยชน์ของงานศึกษานี้คือ การเข้าใจถึงความเชื่อมโยงเกี่ยวพันระหว่างดิน น้ำ ข้าว ชาวนา และนโยบายระดับพื้นที่กรณีบางระกำโมเดล ที่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชาวนา และผู้อ่านอาจค้นคว้าในประเด็นที่เกี่ยวข้องด้านภูมิทัศน์วัฒนธรรม บางระกำโมเดล หรือชาวนาผู้ประกอบการ ผ่านงานวิชาการ เช่น *การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการความเสี่ยงจากอุทกภัยของชุมชนบ้านปากคลอง อำเภอบางระกำ* โดย Pittungnapoo & Catalani (2016) *รื้อสร้างบางระกำโมเดล: ความไม่เสมอภาคในการรับภาระสาธารณะ* โดย ยอดพล เทพสิทธิ และ ฐานดา บุญวรรณ (Thepsitthar & Boonwanno, 2018) *ลืมนตาอำปาก: จากชาวนาสู่ผู้ประกอบการ* โดย อรรถจักร สัตยานุรักษ์ (2559) หรือศึกษาเปรียบเทียบกับงานศึกษาอื่น ๆ ที่มีบริบทเชิงพื้นที่ใกล้เคียงกัน เช่น กรณี “บางชะนีโมเดล” (Riewdech, 2019)

สำหรับฐานดาคำตอบของการศึกษานำมาสู่การตั้งคำถามวิจัยใหม่คือ ทำอย่างไรให้ชาวนาเปลี่ยนผ่านไปสู่ผู้ประกอบการอัจฉริยะ อยู่รอดได้ในระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ และหันกลับมาผลิตข้าวอย่างมีคุณภาพ ขณะที่ผู้วิจารณ์ตั้งข้อสงสัย ชาวนาบางระกำซึ่งมีรอบการเพาะปลูกไม่ต่ำกว่า 2 ครั้ง/ปี และใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นจะอย่างไร เมื่อคณะกรรมการวัตถุอันตรายลงมติห้ามใช้ 3 สารเคมีที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย พาราควอต (paraquat) ไกลโฟเซต (glyphosate) และคลอร์ไพริฟอส (chlorpyrifos) โดยให้มีผลวันที่ 1 ธันวาคม 2562 (France24, 2019)

เอกสารอ้างอิง

- Bangkok Post. (2012, July 30). Bang Rakam model blamed for flood. Retrieved from <http://bit.ly/2PqNE5s>
- Bangkok Post. (2019, September 7). Boonsong gets more jail time. Retrieved from <http://bit.ly/2LNDK0I>
- Boonwanno, T. (2018). Land, water, rice & Peasants: Ethnographic facts of peasants in Bang Rakam. [in Thai]. Phitsanulok: Naresuan University.
- Boonwanno, T. (2019). Land water rice & farmers: An ethnography of Bangrakam farmer. [in Thai]. (T. Pueksom, Ed.) Phitsanulok: NU Southeast Asian Research Centre, Naresuan University.
- Chamaratana, T. (2018). Pluralistic formats of social network for farm management of Isan farmers in transition time to the Thailand 4.0 era. [in Thai]. *Humanities & Social Sciences*, 35(3), 216-237.
- France24. (2019, October 22). Thailand to ban glyphosate & other high-profile pesticides. Retrieved from <http://bit.ly/33aEJsG>
- Hanpichai, S., & Thaithong, P. (2018). The development on new generation of Thai farmers to propel Thai economy. [in Thai]. *Journal of Graduate MCU KhonKaen campus*.
- Office of Agricultural Economic. (2018). Agricultural statistic of Thailand 2017. [in Thai]. Bangkok: Ministry of Agricultural and Cooperatives.
- Office of the National Economic & Social Development Council. (2016). The Twelfth National Economic & Social Development Plan (2017-2021). Bangkok: Office of the Prime Minister.
- Pittungnapoo, W., & Catalani, A. (2016, November). Flooding adaptation & cultural landscape of Ban Pakklong in Bangrakam, Thailand: An application of indigenous, traditional knowledge to flood risk management. Retrieved from Research Gate: <http://bit.ly/34eOM06>
- Riewdecha, C. (Ed.). (2019, May-June). Research digest. [in Thai]. *Research Community*, 24(145), pp. 4-18.

- Santasombat, Y. (2003). *Dynamic & flexibility of farmer's society: community economy in northern region and paradigm shift of the communities in the third world*. [in Thai]. Chiangmai: Wit in design.
- SDCON Cooperation. (2016, August 3). *Data Dic 25 Basins*. [in Thai]. Retrieved from Hydro and Agro Informatics Institute: <http://bit.ly/31ZKc52>
- Thailand 20-Year National Strategy (2017-2036). (2018). *The Royal Thai Government Gazette*. [in Thai]. Bangkok: Office of the National Economic and Social Development Council.
- The Secretariat of the Cabinet. (2011, August 23). *Policy Statement of the Council of Ministers*. Retrieved from <http://bit.ly/2lOfvj0>
- The Secretariat of the Prime Minister. (2017). What is Thailand 4.0 Policy. [in Thai]. *Thai Khufah Magazine*(33), pp. 4-10.
- Thepsitthar, Y., & Boonwanno, T. (2018). Reconstruction Bangrakam model: The inequality in public duty [in Thai]. *CMU Journal of Law and Social Sciences*, 11(2), 142-167.
- Wachirawongsakorn, P., & Deetae, N. (2016). Public participation in solving flood problems in the lower yom river basin [in Thai]. *Journal of Environmental Management*, 12(2), 4-23.